

Прикази

ФЕДРО ЧУЛИНОВИЋ, ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ ДВА РАТА I—II

*Издање Хисторијског института Југославенске академије
знаности и уметности, Загреб, 1961.*

Новија и најновија историја југословенских народа, у по­ређењу са ранијим раздобљима, још увек је релативно мало проучавана и недовољно осветљена. Све до данас недостајало је јед­но веће синтетичко историјско дело, у коме би на основу сачу­ваних извора у нашим и страним архивима, објављене и необјав­љене мемоарске литературе, веродостојних усмених саопштења савременика, штампе, умножених илегалних списа и других ис­торијских извора била детаљније приказана унутрашња и спо­љашња политика старе Југославије са свима њеним сложеним специфичностима и противуречностима.

Ова осетна празнина попуњена је тек сада опсежним делом академика и свеучилишног професора др Ферда Чулиновића *Југославија између два рата*, у два обимна тома са укупно бли­зу 1000 штампаних страна.

Аутор је правилно поступио што је у уводу свога дела из­нео и предисторију уједињења југословенских земаља у једну државну заједницу, желећи да покаже шта је све претходило уједињењу и које су друштвено-политичке снаге радиле у при­лог уједињења, а које против. Аутор је с разлогом указао на на­ционално-политичку и државноправну раздвојеност југословен­ских земаља и тешке последице ове раздвојености. Разорну уло­гу у служби туђинске политике раздвајања југословенских на­рода одиграли су шовинизам и црква. Аутор је тачно констато­вао: „Шовинизам је био велик помагач туђинским властодршци­ма у Хабзбуршкој монархији, и они су се обилно користили ак­цијом тих сепаратиста, како би и тиме што јаче раздвојили на­роде југословенских земаља“. Говорећи о улози цркава у служби туђинске политике раздвајања, аутор није упао у произвољне ганерализације, него је издвојио позитивне улоге појединих ју­гословенски оријентисаних католичких великодостојника (бис­куп Стросмајер и каноник Фрањо Рачки у Хрватској, бискуп Добрила у Истри), с једне стране, и важну улогу српске право­славне цркве у борби против турског националног угњетавања, с друге.

Од посебног је значаја ауторов осврт на југословенски покрет у Хрватској, Славонији и Далмацији пред први светски рат. То је доба снажног унутрашњег кретања и заоштравања супротности између пробужених народних маса и бечких и пештанских властодржаца, доба „политике новог курса“, коју је инаугурисао умни Фрањо Супило са својим најближим сарадницима, доба Ријечке и Задарске резолуције, Хрватско-српске коалиције и широке југословенске оријентације. Можда би било интересантно да се аутор осврнуо и на истовремена политичка превртања у Војводини, где су се такође јасно оцртавале и супростављале две политичке линије: на једној страни изразито југословенска демократска линија Михаила Полита—Десанчића, који је остао на позицијама Милетићевог Бечкеречког програма и пропагирао пргоресивне идеје о органском решењу источног питања у оквиру Југословенске федерације и балканске конфедерације; на другој страни радикалска, великосрпска линија Јаше Томића, који је стајао на политичким позицијама Николе Пашића, пропагирао насилно србизирање Македоније по обрасцу германизирања Пруске и све до своје смрти говорио, писао и радио против уједињења југословенских земаља.

Политичкој и дипломатској активности југословенске емиграције у иностранству, нарочито у Енглеској, аутор је посветио разумљиву пажњу. О формирању и делатности Југославенског одбора, под председништвом Анте Трумбића, дата су исцрпна обавештења. О значајним политичким и дипломатским акцијама Франа Супила у иностранству, а посебно, о његовим сукобима са реакционарним политичарима и државницима царистичке Русије, који нису имали потребног разумевања за тежње југословенских народа са територија Аустро-Угарске за ослобођењем и уједињењем, аутор говори зналачки и са сувереним познавањем предмета. Једино би се можда могло приговорити што се није осврнуо и на оснивање и деловање Хрватског одбора у Риму (крајем октобра 1914) који је претходио Југославенском одбору и први започео акцију на прикупљању и организовању хрватских политичких емиграната у савезничким и неутралним земљама. Иако је рад Хрватског одбора кратко трајао и био ограничен само на хрватске емигранте, он заслужује пуну пажњу, јер су га основали и водили исти они истакнути јавни радници који ће нешто касније формирати Југославенски одбор и њиме руководити: Анте Трумбић, Франо Супило, Иван Мештровић, Хинко Хинковић, Лујо Војновић, Франко Поточњак. О важности Хрватског одбора у Риму, између осталог, говори чињеница да је вест о његовом формирању и раду брзо допрла и до бечких и пештанских властодржаца, који су одмах покушали да помоћу фалсификата и мистификација обеснаже утисак ове широко замишљене акције. У томе је најдаље отишао председник мађарске краљевске

влада гроф Тиса, који је одржао један изазивачки, по хрватски народ увредљиви говор на седници пештанског парламента, почетком децембра 1914, против којег је оштро реаговао Хрватски одбор једним одлучним колективним одговором, који су публиковали многи угледни европски листови. На овај начин је Хрватски одбор јавно демантовао неистинита тврђења грофа Тисе да су Хрвати тобоже „у овоме рату дали такав пример јунаштва, љубави, пожртвовања и самопрегора, да је такво њихово понашање постало извором љубави, поверења и поштовања према њима у срцу свих добрих Мађара и Аустријанаца“. У своме одговору, протестујући против освајачке империјалистичке агресије бечких и пештанских властодржаца, руководиоци Хрватског одбора категорички изјављују пред лицем читаве европске јавности: „Хрватски одбор просвједује против рата, који је подузет против Србије и Црне Горе, тих животних дијелова нашега народа... Садањи је рат мађарски и аустријски рат, али нипошто хрватски или словенски рат...“ Истинитост ових речи потврдиле су и запечатали својом крвљу хиљаде и хиљаде хрватских и словеначких добровољаца на разним савезничким фронтovima, који су се борили и гинули против аустро-угарске солдатеке и хабзбурговачких окова.

Уколико је рат са свима својим теретима постајао све тежи и неподношљивији, утолико су народне масе све гласније изражавале своје револуционарне тежње. Али, велика већина југословенских грађанских политичара, који нису емигрирали у иностранство, водили су тако рећи, готово све до краја рата опортунистичку политику, која је највише дошла до изражаја у *Мајској декларацији* чланова Југославенског клуба, под председништвом Антона Корошеца, саопштене на седници бечког парламента од 30. V 1917. Као што је утврдио Едвард Кардељ, ова *Декларација* „носи на себи још све знакове старе политичке оријентације. Иако захтева уједињење Јужних Словена, она задржава аустријски оквир и хабзбуршку династију“. По Чулиновићу, доношење ове *Декларације* био је истовремено „политички маневар бечкога двора са жељом да се због интереса тих врхова ускладе двије међусобно неодрживе ствари: ослобођење народа југославенских земаља и угњетавачки режим Хабзбурговаца“.

Крупан корак даље представља доношење *Крфске декларације* 20. VII 1917. Аутор је детаљно изнео цео онај сложени комплекс догађаја који је претходио споразуму између српске владе, под председништвом Николе Пашића, и Југославенског одбора, под председништвом Анте Трумбића. Док је Пашић, као експонент радикалске, великосрпске буржоазије, желео и радио на стварању Велике Србије на централистичким основама, дотле се Трумбић, као представник политичке линије Југославенског одбора, залагао за формирање Југославије на федералистичким основама. Према аутору: „Основно је значење Крфске деклараци-

је било у томе што је њом први пут, државноправним актом и на овако отворени начин, била изражена одлука да ће се остварити уједињење свих југославенских земаља у једну нову, заједничку државу. Та Декларација представљала је дакле побједу принципа југославенског уједињења насупрот Пашићевој тези о прикључењу неких југославенских крајева Краљевини Србији.“

Трећу етапу, која је непосредно претходила уједињењу, обележава *Женевска декларација*, донесена 9. XI 1918. Она представља привремену победу политичке линије Југославенског одбора над Пашићевом великосрпском политиком. У овој *Декларацији* има изразитих елемената федеративног уређења будуће југословенске државе, на које је Пашић пристао „сузних очију“ пошто је „стегао срце“ и примио као „понижење Србије“, наравно само привремено и пролазно. Заједничким махинацијама Пашића и Стојана Протића, који је у то време још увек био послушни експонент Пашићеве политике, *Декларација* је убрзо одбачена. Међутим, као што је с правом констатовано аутор: „Женевска декларација представљала је ипак врло значајан политички акт. Она је нератифицирањем изгубила свој припремани државноправни карактер, али не и политички значај. Она је ипак била платформа, на којој су се испољила два супротна гледишта о начину државног уједињења будуће југославенске државе. Њезин значај осјетио се у каснијем политичком животу, у старој Југославији, када је дошло до све жешћих супротности око питања како уредити ту државу, да ли на унитаристички или федералистички начин.

Аутор је с разлогом посветио велику пажњу дискусијама на седницама Народног вијећа СХС у Загребу 1918. о уједињењу. Поред унитаристичких предлога било је и федералистичких, међу којима се нарочито истицао предлог Стјепана Радића. У буржоаској историографији и публицистици Радићев предлог је обично обележаван као „крајњи сепаратизам“. Међутим, Чулиновић с правом истиче да овакво тврђење „не одговара истини“ и да између Радићевог федералистичког предлога и франковачких сепаратистичких ставова постоји огромна разлика. Док су франковци већ у принципу били против сваке државне заједнице југословенских земаља, дотле је Радић предлагао уједињење југословенских земаља у једну државу „на цијелом својем етнографски непрекинутом подручју“. Радић је замишљао уједињење на федералистичким основама са једном савезном владом и једном савезном скупштином и са посебним аутономним покрајинским владама и саборима. У Војводини је такође дошло до оштрих идејних супротности између радикалских великосрпских тенденција да се Банат, Бачка и Барања директно прикључе Србији, и југословенских концепција војвођанских демократа и социјалиста да се све југословенске земље некадашње Аустро-Угарске, укључивши ту наравно и Војводину, преко Народног

вијећа СХС истовремено уједине са Србијом и Црном Гором у нову, заједничку југословенску државу. Носиоци југословенске концепције у Војводини били су Тихомир Остојић, Ваца Стајић и Петар Коњовић, а носиоци великосрпских теорија Жарко Миладиновић и Јаша Томић, који су с разлогом названи „српским франковцима“. У последњем тренутку дошло је, ипак, до извесног компромисног решења: Велика народна скупштина Војводине, одржана 25. XI 1918. у Новом Саду, донела је историјске закључке о отцепљењу Војводине од Угарске и присаједињењу Србији, али је у трећој тачки резолуције изричито наглашено: „Овај наш захтев хоће да помогне уједно и тежње свију Југословена, јер је и наша искрена жеља да српска влада, удружена са Народним већем у Загребу, учини све да дође до остварења јединствене државе Срба, Хрвата и Словенаца“. Истовремено, Народна скупштина Војводине делегирала је „два члана, који ће стајати на услузи српској влади“, и „два члана, који ће стајати на услузи Народном већу у Загребу. . .“ На овај начин је Војводина играла важну посредничку улогу између Београда и Загреба у процесу уједињавања наших народа и стварања заједничке југословенске државе.

Аутор је осветлио, са низом карактеристичних појединости и непознатих, или недовољно познатих детаља, цео онај сложени комплекс међу собом испреплетених догађаја који су претходили прводецембарском акту о уједињењу. Док су централистички режимски кругови приписивали овоме акту суперуставни карактер истичући да је тим актом везан не само сваки каснији законодавац него чак и сама будућа Уставотворна скупштина — истиче Чулиновић — дотле су федералистички опозициони кругови одрицали и саму државноправну конститутивност прводецембарском акту. Међутим, комунисти су указивали на реакционарни карактер читавога овога чина. Сам Тито је рекао: „Овдје се не ради о томе, да ли је требало доћи до стварања нове државе, односно до уједињавања. Не, до уједињавања Јужних Славена је требало и морало доћи; то је била идеја најнапреднијих људи у земљама које су се називале јужнословенским. Али радило се о томе, на којим ће принципима бити засновано то уједињење. . . Радило се о томе, да радне масе у новој држави не буду препуштене на милост и немилост капиталистичког изабљивача исто онако као под аустроугарском монархијом. . .“ На основу исцрпне историчке и државноправне анализе, Чулиновић је дошао до овога закључка: „Поред свих приговора, које се могу истакнути Прводецембарском акту, ипак остаје недвојбеност да је то чињеница, од које почиње нови живот тада уједињених југословенских земаља. . . Дотле толико раздвојене, оне сад истом ступају у државну заједницу, сад истом отпочињу заједнички живот. . . Но баштињена раздвојеност исувише је тиштила ове земље, а сам начин уједињења био је сувише недемократски, да би ове земље могле слободно кренути своје успону“.

На основу богате изворне грађе аутор је оцртао тешко економско стање широких радних маса града и села у новој држави, нерешено национално питање, које је својом оловном тежином притискивало и спутавало развијање свести о заједничким интересима наших народа, разне центрифугалне тежње које су неодољиво избијале већ првих дана после уједињења, опште незадовољство које је јачало услед нерешене аграрне реформе и неповољних услова за живот индустријског пролетаријата и све снажније револуционарно превирање у радним масама у новој држави. Посебну пажњу посветио је аутор радничком покрету, Конгресу уједињења и Вуковарском конгресу, оснивању и организовању Комунистичке партије Југославије, анализи њенога програма и статута, њених друштвено-политичких акција, радничкој штампи, синдикатима, штрајковима итд. Аутор је на основу стенографских записника реконструисао рад Привременог народног председништва СХС. Из цитираних посланичких интерпелација и говора даје се јасно сагледати право стање ствари у новој држави, са свима карактеристичним специфичностима. Да би се могао правилно разумети развој политичког живота, аутор је прво оцртао привредни живот и друштвено-економске основе старе Југославије, поткрепљујући своја излагања увек потребним статистичким подацима и веродостојним цифрама. По Чулиновићу: „Готово на свима подручјима своје привредне дјелатности била је стара Југославија већ од првих својих дана подручје широке експлоатације у корист страног капитала. Он је у заједници с домаћим капиталистичким елементима извлачио големе профите, а за узврат томе државна власт је према имаоцима тога капитала поступала готово сервилно, пружајући им сваковрсне повластице, које су их неријетко чиниле привилегираним и изнад закона, који је вриједио за остале становнике ове земље“.

До данас у нашој историографији није постојала правилна периодизација у историјском развоју старе Југославије. Обично су се разликовала два периода: од 1918—1929. и од 1929—1941. Међутим, Чулиновић је с разлогом указао на недовољност и неодрживост овакве периодизације и дао нову, своју периодизацију, која ће можда изазвати дискусију међу нашим историчарима, али која је образложена тако убедљивим аргументима да ће, по свој прилици, преовладати као најправилнија. Иако политички живот у старој Југославији представља једну органску целину, ипак постоје извесни прекретнички догађаји који своме раздобљу дају посебно обележје и који омогућују лакши преглед и дубље сагледавање овога јединственог историјског збивања. Према овој новој периодизацији, друштвено-политички развој старе Југославије треба поделити у три етапе. Прва етапа обухвата период од прводецембарског акта 1918. до проглашења Шестојануарске диктатуре 1929. То је период ограниченог буржоаско-демократског парламентаризма. Друга етапа обухвата период од

проглашења диктатуре до обнародовања другог југословенског устава 3. IX 1931. То је период отвореног апсолутизма краља Александра, који је одбацио и последње буржоаско-демократске оградe и помоћу своје камариле узео сву власт у своје руке, као самодржац. Најзад, трећа етапа обухвата период од обнародовања септембарског устава до априлског слома старе Југославије 1941. То је период продужења аутократског режима „под увјетима неке назови-установности и псеудо-парламентаризма с видним обиљежјима све изразитије монополистичке експлоатације државног капитализма и корупционистичке акумулације капитала.“ Иако сваки од ова три периода има свој печат и своје специфичности, ипак су они међу собом тако испреплетени и изукрштани да се не могу одвојено посматрати и оцењивати. Према резултатима пишчевих изучавања друштвено-политичког развоја овога историјског раздобља: „Све су те три етапе само нераздвојни дијелови једног те истог кретања у старој Југославији, међусобно повезани у толикој мјери, да само сва три заједно могу дати одговор на питање зашто је дошло до онако брзог и темељног слома старе Југославије. . . Кроз све те три етапе ређају се догађаји, који својом међусобном повезаношћу показују какве су биле и колике основне супротности старе Југославије и у којој мјери су грађански политичари ове земље, како на страни влада, тако и на страни опозиције, били неспособни да ријеше основна питања земље“.

Једна од најинтересантнијих глава овога обимног дела говори о Уставотворној скупштини, њеном саставу, њеним дискусијама, сукобима између владе и опозиције, запаженој активности комунистичких народних посланика, уставним и политичким борбама. Аутор је дао критичку анализу разних нацрта устава, владиних и опозиционих, централистичких, аутономистичких и федералистичких. У ранијој грађанској историографији стално је истицан нацрт Стојана Протића као слободоуман и прогресиван. У ствари, он није био ни једно ни друго. Иако није био крути централиста, као Никола Пашић, ни Стојан Протић није био за федерацију, него за девет покрајина, али не водећи рачуна ни о економским целинама, ни о историјским индивидуалностима, ни о државноправним традицијама. Тако, на пример, Протић је одвајао Далмацију од Хрватске, прелазећи преко историјске чињенице да се народ Далмације деценијама борио за уједињење са Хрватском, али да то бечки двор није допуштао, фаворизирајући галијанаше, који су представљали увек само незнатну мањину становништва Далмације. Тако исто, Протић је цепао Херцеговину од Босне, Банат од Бачке, итд. У своме уставном нацрту Протић је предвиђао доњи и горњи дом, уместо народне скупштине, а у горњем дому би заседавали, између осталог и представници „организованих вероисповести“, као некада у феудалној Угарској. Протић није хтео ни централизам, ни федерацију, него некакву децентрализацију, али која „није била ни широка,

ни велика, те није укидала централистичку основну линију државног уређења“. Услед тога, Протићев нацрт „није задовољно ни централисте, ни федералисте, те је убрзо био не само одбачен него и заборављен“. Критички анализирајући остале уставне нацрте, аутор је дошао до занимљивих закључака. Тако, нацрт Земљорадничке странке „представљао је неку варијанту корпоративизма, а у класном погледу није раскидао с буржоаским системом, јер је и он стајао на принципу неприкосновености приватног власништва и главних посљедица, које одатле нужно настају у буржоаском друштву“. Уставни нацрт Социјалдемократске странке кретао се сав у компромисима: с једне стране предвиђао је, истина, социјализацију основних средстава за производњу, али је, с друге стране, допуштао могућност да би до тога „у потпуности имало доћи истом касније, еволутивним путем, кад социјалисте победије у парламентарној борби и легалним путем заузму државну власт, тек када се за то стекну сви потребни други увјети“. Најназаднији од свих уставних нацрта био је, без сумње нацрт посланика клерикалних странака и група, који су предвиђали децентрализацију по — верском критерију. Земља би била подељена у шест покрајина, и то три са католичком већином и три са православном већином, док су сва остала питања била од споредног значаја.

Комунистичка партија Југославије није поднела свој нацрт устава, али су њени посланици, у својим говорима у начелној уставној дебати, јасно прецизирали став КПЈ. Тај је став у потпуности одговарао партијском програму донесеном на Вуковарском конгресу. Аутор овога дела је правилно поступио што је цитирао говоре комунистичких представника у уставној дебати, из којих се даје јасно сагледати став КПЈ. Народни посланик Филип Филиповић је рекао: „А ако желимо да наш Устав буде прави Устав, онај Устав који је дорастао данашњем времену, тај Устав треба да се пише по примеру руског совјетског система, у који су ушле најважније одредбе, а то су: да сва власт и све богатство припадне радном народу...“ Народни посланик Живота Милојковић је казао: „Тај Устав не ниче из парламентарних преговора и преганања са буржоазијом, него из револуционарне борбе радника и сељака противу буржоазије. Револуција је мати совјетског устава...“

Већ је др Иван Рибар, у својим *Политичким записима*, подигао завесу са мрачне позадине изгласавања Видовданског устава, а Чулиновић је отишао још један корак даље и изнео нове појединости о томе како је влада Николе Пашића купљеним гласовима босанских муслимана и македонских Турака (џемијетлија) осигурала већину за изгласавање устава. Објављени уговор, потписан ноћу 27. VI 1921. од стране представника владине већине и делегата македонских и босанских муслимана о осигурању концесија беговским велепоседницима о новчаној накнади за

одузету земљу при спровођењу аграрне реформе, речито показује наличје доношења Видовданског устава. За устав је гласало 223 посланика од укупно 419 посланика Уставотворне скупштине, дакле нешто више од натполовичне већине. По аутору, „Видовдански устав означавао је почетак нове етапе политичке борбе, али око старих неријешених питања земље“.

Доношењу „Обзнане“ против комуниста, заоштравању режима „Обзнане“, атентату на Милорада Драшковића, министра унутрашњих послова и аутора „Обзнане“, затим „Закон о заштити државе“ и белом терору против комуниста и осталих напредних елемената у земљи, аутор је поклатио велику пажњу и дао документовану карактеристику читавог овог режима лажне уставности и псеудодемократије, поткрепљену обиљем веродостојних чињеница.

Једна од најинтересантнијих глава у првој књизи говори о злочину Пунише Рачића, који је у Народној скупштини извршио атентат на прваке Хрватске сељачке странке Стјепана Радића и његове најближе сараднике. На основу стенографских записника, тадашње штампе, мемоарске литературе, усмених казивања веродостојних савременика и других извора, аутор је верно реконструисао ову тешку психозу отворених претњи и крвавих обрачунавања, мрачних уморстава и убистава, унутрашњих криза и међусобних оптужби, када су набујале страсти и анимозности довеле у питање и сам опстанак југословенске заједнице. Аутор је тачно уочио да „тадањи државни врхови нису били кадри сагледати дубоку замашитост тадањег превирања у држави“. Сам краљ Александар, који је стално фразирао о народном и државном јединству, правио је сасвим озбиљне комбинације о „ампутацији“ Хрватске и Словеначке, прижељкујући да на рушевинама Југославије насилним путем створи Велику Србију, према давно преживелим теоријама Николе Пашића. Када му то није пошло за руком, приступио је ванпарламентарном решењу кризе — апсолутистичкој владавини.

Други том Чулиновићевог дела почиње Шестојануарском диктатуром. По аутору, краљ Александар је већ одавно желео да се ослободи и последњих препрека уставности и парламентаризма и да заведе свој лични режим, апсолутизам. Он није подносио никакву опозицију својој владарској самовољи. Прво је помоћу „Обзнане“ и „Закона о заштити државе“ искључио из Народне скупштине комунистичке посланике, који су се налазили на крајњој левици и представљали „највећу опасност сасвим отвореног раскривавања двора као прочелника корупционистичких државних врхова“. После поништења комунистичких мандата, Народна скупштина остала је крња, без представника радничке класе, и са релативно малим бројем опозиционих посланика са грађанске демократске левице. „Али каква год била ова Скупштина — констатује аутор — она је за двор Краљевине СХС

представљала увијек непожељну и незгодну препреку за политичке планове ових државних врхова... Прокламована начела Видовданског устава била су ипак извјесна кочица за пуну самовољу тих врхова, који су због интереса својих припадника прижељкивали одстрањење сваке препреке за њихово неконтролирано и неограничено владање“. Зато је двору тешка политичка криза, која је наступила после крвопролића у Скупштини, дошла као погодан изговор да изврши државни удар, укине устав, распусти Скупштину, растури све политичке странке и загази у отворени апсолутизам. Анализирајући краљеву прокламацију од 6. I 1929. писац ју је овако окарактерисао: „Том прокламацијом краљ Александар ставио се изнад народа. Он је, истина, истакнуо како „између краља и народа“ наводно „не треба више посредника“. Постојала би, према томе, само два политичка фактора у држави: краљ и народ. Али, овој фигуративној поставци краљ Александар одузео је садржину завршног формулацијом, према којој он „заповеда свима и свакоме“, да ову његову одлуку „поштују“ и „да јој се покоравају“. Краљ је дакле највиши и свима надређени фактор, којему имају бити подређени сви становници у држави. Он дакле не треба „посредника“, јер је она страна која свима наређује, а која никоме није одговорна. То је дакле прокламација отвореног, неприкривеног владарског апсолутизма, јер је краљева воља сада отворено постала највиши закон у држави“.

Говорећи о специфичностима краљевог апсолутизма, Чулиновић је повукао паралелу између Дучеа, Фирера и Александра: „Краљ, истина, није себе прогласио за вођу, као Мусолини и Хитлер. Али се он у ствари као такав истицао по својим дјелима, по свој својој тадањој владавини. Он је тада био највиши законодавац: његова воља била је уздигнута на степен неприкосновености. Он је у својим рукама усредоточавао све функције државне власти, он је био изнад сваке владе и највиши фактор тадањег судства. Све је њему било безувјетно подређено, а он никоме. Он је за све у држави имао важити као највиши ауторитет и по томе се врло мало разликовао од „вођа“ у фашистичкој Италији и Њемачкој“.

Отворени, неприкривени апсолутизам краља Александра, истиче писац, није могао дуже потрајати (1929—1931) и убрзо је довео земљу у нову, тешку унутрашњу кризу, из које је требало потражити излаза. Већ 1931. краљ је био принуђен да даде земљи устав, али устав који никога није задовољио. Устав од 3. IX 1931. опозиција је одмах окарактерисала као „Октроирани устав“, с обзиром на то да га није донела Народна скупштина, него да га је краљ „дао“, односно наметнуо народу. Аутор је с разлогом констатовао да је ова нова етапа у политичком развоју старе Југославије „уставом прикривени апсолутизам“. После обнародовања овога устава, влада генерала Пере Живковића расписала је

посланичке изборе за Народну скупштину, изборе са једном кандидатском листом и јавним гласањем. Формиране су две нове политичке странке из најреакционарних елемената старих грађанских странака: Југословенска национална странка, под предсједништвом генерала Живковића, коју писац прикладно назива „дворском странком“, и „Југословенска народна странка, под вођством Светислава Хођере, бившег шефа кабинета предсједника владе генерала Живковића, која је — према ауторовим речима — „представљала привидну „лојалну опозицију“ према режиму, коју је влада не само толерирала него местимично чак и помагала.“ Хођерина странка била је „очито изразитији покушај да се профашистички елементи старе Југославије организирају у једну политичку странку“.

У нашој грађанској историографији било је одомаћено мишљење да је краљ Александар био носилац политике савеза са Француском и да је његова смрт (у Марсељу 9. X 1934) била „завршни догађај југословенско-француског савеза и прекретница, од које је, мало-помало, стјецањем свјетско-политичког збивања и развитка унутрашње-политичких догађаја, камарила у Београду прешла на другу страну, ка сусједним силама Осовине...“ Било је „гласова у југославенској јавности да можда до свега тога не би дошло да је краљ Александар остао у животу“. Чулиновић сматра да је овакво мишљење из основа погрешно: „Такво гледање није у складу с историјским чињеницама, јер живот државе не зависи од воље појединаца, а развитак догађаја у Југославији услиједио је по сили закономјерности кретања тадашњег југославенског друштва, презасићеног својим основним неријешеним супротностима у вези са тадашњим приликама у свијету“. Одбацујући произвољне и ненаучне хипотезе наше грађанске историографије, аутор је с разлогом констатовао: „Нема никаквог смисла да се данас нагађа о томе, што би све могло услиједити у вези са таквом вањском политиком краљевине Југославије, да није она била пресјечена. Заборављало се коначно, притом, да је краљ Александар био у Југославији главни носилац политике, која је имала елементе фашизације...“ Први корак ка фашизму била је Шестојануарска диктатура краља Александра, са изразитим монархофашистичким компонентама.

Аутор је низом конкретних примера оцртао и трећу етапу у друштвено-политичком развоју старе Југославије: етапу постепене фашизације земље, за време профашистичких влада Милана Стојадиновића и Драгише Цветковића, све до приступања осовинским силама Рим — Берлин — Токио. С друге стране, аутор је обиљем карактеристичних појединости осветлио значајну борбу КПЈ против реакционарних режима Стојадиновића и Цветковића, који су се постепено све више приближавали осовинским силама и систематски радили на фашизирању земље. Исто тако, писац је детаљно приказао историјску улогу КПЈ у догађајима

од 27. марта 1941, затим политику владе генерала Симовића, бомбардовање Београда, „априлски рат“ и слом старе Југославије.

Аутор овога дела је правилно поступио што је, на крају друге књиге, у посебном поглављу *Неослобођени југославенски крајеви*, обрадио раздобље између два рата у Истри, Ријеци, Задру, Кварнерским острвима и Корушкој под туђинском влашћу, затим њихово ослобађање и губитак Корушке. О овим нашим крајевима, у одређеном периоду, релативно је мало писано у нашој историографији, и то још више подиже вредност овога поглавља и читавога дела.

Врло је вероватно да ће се о појединим Чулиновићевим новим поставкама и смелијим хипотезама развити дискусије и полемике међу нашим историчарима, правницима и социолозима; можда ће извесна његова спорна схватања изазвати критику; није искључено да ће се о неким постављеним проблемима чути и друга мишљења, из других перспектива и аспеката. Али, без обзира на местимична размимоилажења и евентуална неслагања у детаљима и појединостима, остаје несумњиво да ће ауторова основна концепција о друштвено-политичком развоју старе Југославије бити прихваћена као правилна и научно фундирана. Дело од близу 1000 штампаних страна, резултат дугогодишњих архивских истраживања, темељних историјских испитивања и критичких проверавања, Чулиновићева *Југославија између два рата* испуњава једну осетну празнину и представља значајан допринос нашој савременој историјској науци. Као прво и до данас једино дело о овој тешкој и сложеној проблематици, оно отвара нове путеве даљим, специјалнијим истраживањима и значи путоказ млађим научним радницима.

Др Коста Милутиновић

Б. БОЖОВИЋ: „ПОРУКЕ СТРЕЉАНОГ ГРАДА“

(Издање „Народне књиге“ — Београд, 1961)

Књига Б. Божовића „Поруке стрељаног града“ је потресно свједочанство о трагичној судбини Крагујевца, града-хероја, који је 20. и 21. октобра 1941. године доживио веома тешку судбину: Хитлерова фашистичка војска похапсила је и извела на стрелиште око 7.000 његових грађана, починивши тако један од најсвирепијих злочина у низу иначе њених многих злодела и кршења одредаба међународног ратног права. Дакле, једноставно речено, ова књига представља дескрипцију трагичних догађаја који су се збили свега у два судбоносна октобарска дана 1941. године, када је Крагујевац доживио незапамћену казну прописану и извршену од њемачких фашиста, казну за то што су грађани овог